Article history:
Received 01 July 2025
Revised 09 September 2025
Accepted 16 September 2025
Published 23 September 2025

Quarterly Research Journal of Islamic History

Volume 15, Issue 59, pp 25-43

ISSN: 2251-9726

Environmental Attitudes in the Prophetic Practice of the Prophet of Islam (PBUH) and Their Impact on the Behavior of Early Muslims

Mohammad. Mahmoudpour[1*], Abdolghader. Barahouei[2]

[1] Associate Professor, Department of Historical Geography, Encyclopaedia Islamica Foundation, Tehran, Iran
[2] PhD in Islamic History, University of Islamic Denominations, Tehran, Iran

*** Corresponding author email address**: m.mahmoudpour@rch.ac.ir

A r t i c l e I n f o

Article type:
Original Research

How to cite this article:
Mahmoudpour, M., & Barahouei, A. (۲۰۲۵). Environmental Attitudes in the Prophetic Practice of the Prophet of Islam (PBUH) and Their Impact on the Behavior of Early Muslims. *Quarterly Research Journal of Islamic History, 15*(۵۹), ۲۵-۴۳.

© ۲۰۲۵ the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial ٤,٠ International (CC BY-NC ٤,٠) License.

A B S T R A C T

The environment has always constituted an inseparable component of human life in human societies, and people's attitudes toward it have been shaped by their beliefs, values, and social and religious norms. In the early Islamic period, the Prophetic practice (Sunnah) of the Prophet Muhammad (PBUH), as a source possessing both legal authority and rational legitimacy, played a decisive role in shaping the environmental attitudes and behaviors of Muslims. The central question of this study is how the Prophetic practice of the Prophet of Islam influenced the environmental attitudes and behaviors of Muslims during the formative period of Islam. This research employs a descriptive–analytical approach, and its data were collected and analyzed based on biographical sources (sīrah), historical narrations, the letters and treaties of the Prophet of Islam, as well as historical reports concerning the conduct of early Muslims. The theoretical framework of the study demonstrates that the Prophetic practice hierarchically shaped environmental attitudes and behaviors through the values and ethical foundations of Islamic society. The findings indicate that the Prophet's teachings regarding the protection of water, soil, air, plants, and animals led his followers to adopt collective and sustainable environmental practices within the Islamic community. In this regard, religious values, education, and the social context played fundamental roles in shaping Muslims' interactions with the environment. This study emphasizes that the Prophetic practice of the Prophet of Islam, beyond its historical significance, is important as a normative model for analyzing the environmental behaviors of early Muslims and demonstrates that the relationship between humans and nature in the historical context of early Islam was the product of the synergistic interaction of religious values, practical conduct, and social structure.

Keywords: Ethical values, environmental behavior, environment, natural resource management, Prophetic practice of the Prophet of Islam.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.59.25]

EXTENDED ABSTRACT

Environmental attitudes and behaviors are not formed in a social vacuum; rather, they emerge from the interaction of religious beliefs, ethical values, cultural norms, and social structures. Throughout history, religious traditions have played a decisive role in shaping human relationships with nature and natural resources. In the formative period of Islam, the Prophetic Sunnah functioned not only as a source of legal guidance but also as a comprehensive behavioral model that influenced collective attitudes and practices in the emerging Muslim community. This study investigates how the environmental teachings embedded in the Sunnah of the Prophet Muhammad (PBUH) shaped the environmental attitudes and behaviors of early Muslims. The research is situated within broader scholarly discussions on religion and ecology that emerged in response to modern environmental crises. While some scholars have attributed ecological degradation to certain religious conceptions of human dominion over nature (White, ١٩٦٧), others have argued that authentic religious teachings provide a foundation for environmental responsibility and stewardship (Nasr, ٢٠٠٨; Mohaqqeq Damad, ٢٠١٤). Within Islamic scholarship, environmental ethics have been explored through theological, philosophical, and jurisprudential perspectives, emphasizing humanity's role as a divinely appointed steward of creation rather than its unrestricted owner (Javadi Amoli, ٢٠١١; Shavarani, ٢٠١٩). Building upon these discussions, the present study examines the historical experience of the first Muslim community and argues that the Prophet's teachings transformed environmental responsibility into a religious and social obligation. The Sunnah was regarded as a binding source of guidance whose authority extended beyond ritual and worship into social conduct and resource management (Al-Tayalisi, ١٤٢٠ AH; Ghazi, ١٤٢٨ AH). Consequently, environmental attitudes in early Islam were embedded within a broader ethical framework that linked human accountability before God with responsible interaction with the natural world. The study therefore seeks to explain the mechanisms through which Prophetic teachings shaped environmental consciousness and translated moral values into sustainable social behavior among early Muslims.

The theoretical framework of the study is based on a hierarchical relationship among four key concepts: the Sunnah of the Prophet, environmental values, environmental attitudes, and environmental behavior. The Sunnah is understood as encompassing all sayings, actions, approvals, and exemplary practices of the Prophet and thus constitutes a normative framework for Muslim life (Isma'il, n.d.; Al-Tayalisi, ١٤٢٠ AH; Mubarakpuri, ٢٠١٥). Within this framework, environmental values emerge as ethical principles defining humanity's obligations toward God, society, and nature. Environmental attitudes represent the cognitive and moral orientations derived from these values, while environmental behaviors constitute their practical manifestation in everyday life. The study argues that environmental behavior is fundamentally shaped by ethical and religious commitments rather than merely by material incentives. This interpretation is consistent with contemporary environmental research emphasizing the influence of values, attitudes, and feelings of responsibility on ecological behavior (Kaiser et al., ١٩٩٩; Qi-Yan & Yan-Li, ٢٠١١). The article further demonstrates that the Islamic conception of the environment extends beyond physical elements to include moral and spiritual dimensions. Water, soil, air, plants, and animals are portrayed not simply as material resources but as components of a divinely ordered system entrusted to humanity (Nasr, ٢٠٠٨; Javadi Amoli, ٢٠١١). Environmental responsibility therefore becomes an extension of religious accountability. Moreover, the social and economic conditions of early Muslim society reinforced the practical significance of these teachings. Dependence on agriculture, pastoralism,

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.59.25]

and direct use of natural resources created a context in which environmental ethics could readily influence collective behavior. The theoretical model proposed by the study therefore suggests a causal sequence in which the Sunnah establishes ethical values, values shape environmental attitudes, and attitudes ultimately produce observable environmental behaviors within a specific social and historical context (Al-Najjar, ١٩٨٣; Haddadi, ٢٠٠٨).

Methodologically, the study employs a descriptive–analytical approach grounded in historical investigation. Rather than relying on quantitative measurement, it examines a wide range of primary and secondary sources, including Prophetic traditions, biographical literature, historical reports, treaties, letters, and accounts of the behavior of early Muslims. The analysis focuses on identifying recurring environmental themes in the Prophet's teachings and tracing their influence on social practices within the first Islamic community. Particular attention is given to evidence concerning the management of water resources, land cultivation, conservation of vegetation, treatment of animals, and regulation of common resources. The study also incorporates theoretical insights from environmental ethics and behavioral research to clarify the relationship between religious values and ecological conduct. Through comparative examination of textual evidence and historical practices, the research seeks to reconstruct the environmental worldview promoted by the Prophet and to explain how it became embedded in collective Muslim behavior. This approach enables the study to move beyond a merely descriptive account of religious teachings and instead investigate the social processes through which ethical principles were translated into enduring environmental practices. The analytical framework further allows the researchers to distinguish between individual recommendations and institutionalized norms, thereby demonstrating how environmental values became integrated into broader structures of social organization and resource management in early Islamic society.

The findings reveal that the Prophet's environmental teachings addressed both non-living and living components of the natural world and established a comprehensive ethical framework for their protection. Water occupied a central position within this framework. Numerous traditions emphasize moderation in water use, prohibit wastefulness even in situations of abundance, and forbid the contamination of water sources (Ibn Majah, ١٩٩٦; Al-Bukhari, ١٩٩٣; Neysaburi, n.d.; Al-Kulayni, ٢٠١٦). These teachings encouraged Muslims to regard water as a public trust rather than a private commodity and fostered collective responsibility for its preservation (Javadi Amoli, ٢٠٠٩). Similarly, the Prophet promoted responsible land management through the encouragement of cultivating barren land, protecting vegetation, and preventing environmental degradation. Concepts such as *ihya' al-mawat* (reviving dead land), *iqta'* (land grants), and *hima* (protected zones) functioned as practical mechanisms for conservation and sustainable resource use (Al-Bukhari, ١٤٠٧ AH; Al-Tusi, ١٩٨٦; Abi Zur'ah, ١٤١٤ AH; Mouzeh, ١٤٢١ AH). The findings also demonstrate a strong concern for living organisms. Plants and animals were not viewed solely through an economic lens but were recognized as possessing intrinsic value and rights. Traditions encouraging tree planting, even under the most adverse circumstances, reflect a long-term ecological vision and a commitment to environmental continuity (Al-Bukhari, ١٩٩٣; Ibn Hanbal, ١٤١٦ AH; Al-Haythami, ١٤٣٦ AH). Likewise, teachings promoting kindness toward animals, prohibiting cruelty, and acknowledging animals' shared entitlement to natural resources cultivated a moral culture of respect for non-human life (Javadi Amoli, ٢٠٠٩). These principles collectively contributed to the emergence of sustainable environmental practices and fostered a sense of stewardship among early

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.59.25]

Muslims. The evidence suggests that environmental responsibility was integrated into daily life and supported by a combination of religious obligation, ethical commitment, and practical necessity.

The study further demonstrates that the effectiveness of the Prophet's environmental teachings depended upon several interconnected social mechanisms. First, religion occupied a central place in the worldview of early Muslims, providing a powerful motivational structure for ethical conduct. Environmental obligations were internalized as acts of worship and accountability before God rather than merely as legal requirements (Ghazi, ١٤٢٨ AH; Nasr, ٢٠٠٨). Second, environmental knowledge was transmitted through a combination of direct instruction, practical demonstration, and communal learning. The Prophet's own conduct served as a living example that transformed abstract values into observable practices. This finding corresponds with contemporary research emphasizing the importance of knowledge and education in promoting environmental behavior (Frick et al., ٢٠٠٤). Third, environmental norms were reinforced by social and economic realities. Because livelihoods depended heavily on agriculture, livestock, and natural resources, sustainable resource management had immediate practical significance. Consequently, ethical principles concerning moderation, conservation, and protection of common resources were readily integrated into daily activities (Javadi Amoli, ٢٠٠٩; Al-Najjar, ١٩٨٣). Fourth, the existence of moral and spiritual sanctions enhanced compliance. Individuals adhered to environmental norms not only because of social expectations but also because they believed themselves accountable to divine judgment. The article therefore argues that the environmental behavior of early Muslims emerged from the interaction of religious values, practical knowledge, social institutions, and economic conditions. This multidimensional framework enabled the Sunnah to function as a powerful agent of behavioral change and contributed to the institutionalization of environmentally responsible conduct throughout the early Islamic community (Al-Najjar, ١٩٨٣; Frick et al., ٢٠٠٤).

In conclusion, the historical evidence examined in this study demonstrates that the Sunnah of the Prophet Muhammad (PBUH) played a decisive role in shaping the environmental attitudes and behaviors of early Muslims. The Prophet's teachings provided an integrated ethical vision that linked humanity's relationship with nature to broader principles of moral responsibility, social justice, and stewardship. Through this framework, environmental protection became embedded within the daily life of the Muslim community and was expressed in practices related to water conservation, land management, vegetation protection, and humane treatment of animals. The success of these teachings derived not only from their ethical content but also from their integration into social institutions, educational processes, and patterns of economic life. As a result, environmental responsibility evolved into a collective norm rather than remaining an individual preference. The historical experience of early Islam thus illustrates how religious values, practical conduct, and social structures can interact to produce sustainable environmental behavior. The study ultimately shows that environmental attitudes in early Muslim society were neither accidental nor merely pragmatic; they emerged from a coherent moral system that transformed ecological responsibility into a shared dimension of religious and communal life.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.59.25]

تاریخچه مقاله

دریافت شده در تاریخ ۱۰ تیر ۱۴۰۴
اصلاح شده در تاریخ ۱۸ شهریور ۱۴۰۴
پذیرفته شده در تاریخ ۲۵ شهریور ۱۴۰۴
منتشر شده در تاریخ ۱ مهر ۱۴۰۴

پژوهش‌نامه تاریخ اسلام

دوره ۱۵، شماره ۵۹، صفحه ۴۳-۲۵

شاپا الکترونیکی: ۹۷۲۶-۲۲۵۱

نگرش‌های زیست‌محیطی در سیره پیامبر اسلام(ص) و تأثیر آن بر رفتار مسلمانان صدر اسلام

محمد محمودپور[۱]، عبدالقادر براهویی[۲*]

۱. دانشیار گروه جغرافیای تاریخی، بنیاد دایره‌المعارف اسلامی، تهران، ایران
۲. دکتری تاریخ اسلام، دانشگاه مذاهب اسلامی، تهران، ایران

ایمیل نویسنده مسئول: m.mahmoudpour@rch.ac.ir*

اطلاعات مقاله

نوع مقاله

پژوهشی اصیل

نحوه استناد به این مقاله:

محمودپور، محمد.، و براهویی، عبدللقادر. (۱۴۰۴). نگرش‌های زیست‌محیطی در سیره پیامبر اسلام(ص) و تأثیر آن بر رفتار مسلمانان صدر اسلام. *پژوهش‌نامه تاریخ اسلام*، ۱۵ (۵۹)، ۴۳-۲۵.

© ۱۴۰۴ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به‌صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC ٤,٠) صورت گرفته است.

چکیده

محیط زیست در جوامع انسانی، همواره بخشی جدایی‌ناپذیر از حیات بشر بود و نگرش انسان به آن تابع باورها، ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی و دینی است. در صدر اسلام، سیره رسول اکرم(ص) به‌عنوان منبعی واجد حجیت شرعی و اعتبار عقلی، نقش تعیین‌کننده‌ای در شکل‌دهی نگرش‌ها و رفتار زیست‌محیطی مسلمانان ایفا کرده است. مسئله اصلی پژوهش بررسی این پرسش است که سیره پیامبر اسلام چگونه نگرش و رفتار زیست‌محیطی مسلمانان صدر اسلام را شکل داده است؟ این پژوهش با رویکرد توصیفی-تحلیلی انجام شده و داده‌های آن بر اساس منابع سیره، روایات تاریخی، نامه‌ها و پیمان‌نامه‌های پیامبر اسلام و نیز گزارش‌های تاریخی از رفتار مسلمانان صدر اسلام گردآوری و تحلیل شده¬است. چارچوب نظری پژوهش نشان می‌دهد که سیره پیامبر، ارزش‌ها و مبانی اخلاقی جامعه اسلامی، نگرش‌ها و رفتارهای زیست‌محیطی را به‌صورت سلسله‌مراتبی شکل داده است. یافته‌ها حاکی است که آموزه‌های پیامبر درباره حفاظت از آب، خاک، هوا، گیاهان و حیوانات، پیروی از آنها را به رفتارهای جمعی و پایدار در جامعه اسلامی منجر کرده است. در این میان ارزش‌های دینی، آموزش و بستر اجتماعی، در شکل‌دهی تعامل مسلمانان با محیط زیست نقش اساسی داشته است. این پژوهش تأکید می‌کند که سیره پیامبر اسلام، علاوه‌بر وجاهت تاریخی، به‌عنوان الگویی لازم‌الاتباع برای تحلیل رفتارهای زیست‌محیطی مسلمانان صدر اسلام اهمیت دارد و نشان می‌دهد که تعامل انسان و طبیعت در بستر تاریخی صدر اسلام، محصول هم‌افزایی ارزش‌های دینی، رفتار عملی و ساختار اجتماعی بوده‌است.

کلیدواژه‌ها: ارزش‌های اخلاقی، رفتار زیست‌محیطی، محیط زیست، مدیریت منابع طبیعی، سیره پیامبر اسلام.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.59.25]

درآمد

محیط زیست، به‌عنوان بستر اصلی حیات بشر، در طول تاریخ نقش بنیادینی در زندگی انسان‌ها داشته است. تخریب محیط زیست در عصر مدرن، این مسئله را به یکی از چالش‌های پیچیده و حیاتی جوامع بشری تبدیل کرده است. با این حال، بررسی تاریخی تعامل انسان با محیط طبیعی نشان می‌دهد که پیش از مدرنیته، نوعی توازن و تعادل میان انسان و طبیعت برقرار بود و رفتارهای زیست‌محیطی انسان‌ها به واسطه ارزش‌های دینی، اخلاقی و اجتماعی شکل می‌گرفت. در این چارچوب، سیره پیامبر اسلام به‌عنوان منبعی معتبر و لازم‌الاتباع، یکی از تجربه‌های تاریخی مهم برای تحلیل تعامل انسان و محیط زیست به‌شمار می‌رود.

سیره پیامبر، از منظر مسلمانان، واجد حجیت شرعی و اعتبار عقلی است و پیروی از آن شرط کمال دینداری محسوب می‌شود. این پیروی نه‌تنها جنبه فردی دارد، بلکه رفتار جمعی مسلمانان را نیز تنظیم می‌کند و به‌عنوان الگویی عملی، قواعد اخلاقی و اجتماعی را در جامعه نهادینه می‌سازد (طیالسی، ۱۴۲۰، ج. ۴، ص. ۵۶۰). در این الگو، آموزه‌های مرتبط با محیط زیست، شامل آب، خاک، هوا، گیاهان و حیوانات، صرفاً توصیه‌های فردی نبود، بلکه بخشی از نظم اخلاقی و اجتماعی جامعه اسلامی صدر اسلام را شکل می‌داد (نصر، ۱۳۸۷، ص. ۱۲).

با توجه به اهمیت تاریخی سیره پیامبر در شکل‌دهی رفتار انسان‌ها، این پژوهش بر آن است تا روابط میان سیره، ارزش‌ها، نگرش‌ها و رفتار زیست‌محیطی مسلمانان صدر اسلام را تحلیل کند. این رویکرد نشان می‌دهد که مفهوم محیط زیست در سیره پیامبر، علاوه‌بر جنبه‌های فیزیکی، دارای ابعاد اخلاقی و معنوی بوده و نگرش مسلمانان را به منابع طبیعی تحت تأثیر قرار داده است. به عبارت دیگر، تعامل مسلمانان با محیط زیست، بازتابی از باورهای دینی و ارزش‌های اخلاقی‌ای بود که سیره پیامبر آن را تثبیت کرده بود (جوادی آملی، ۱۳۹ ، ص. ۴۱-۴۰).

بستر اجتماعی و اقتصادی جامعه اسلامی صدر اسلام نیز نقش مهمی در تحقق عملی آموزه‌های زیست‌محیطی ایفا می‌کرد. وابستگی معیشتی مردم به کشاورزی، دامداری و بهره‌برداری مستقیم از طبیعت، سبب می‌شد که دستورها و توصیه‌های پیامبر درباره استفاده صحیح از منابع طبیعی، نه‌تنها به رفتار فردی، بلکه به کنش‌های جمعی و نهادینه‌شده در جامعه منجر شود. در این زمینه، آموزه‌های پیامبر درباره پرهیز از اسراف، جلوگیری از فساد و حفاظت از منابع، به‌سرعت در زندگی روزمره مسلمانان مشاهده شد و نقش عملی قابل توجهی در رفتارهای محیط زیستی آنان ایفا کرد (محمدی و همکاران، ۱۳۸۵، ص. ۷۴). همچنین باید توجه داشت که تغییر رفتار زیست‌محیطی بدون آگاهی و دانش امکان‌پذیر نیست. سیره پیامبر، به‌عنوان دانشی نظام‌مند درباره «چگونه زیستن»، از طریق آموزش مستقیم، رفتار عملی و انتقال سینه‌به‌سینه، در جامعه منتشر شد و امکان تبدیل ارزش‌های اخلاقی به کنش عملی را فراهم ساخت (Frick, Kaiser, Wilson, ۲۰۰٤, p. ۱۵۹۸). این دانش عملی به مسلمانان کمک می‌کرد تا رفتارهای خود را با اصول اخلاقی و دینی هماهنگ کنند و در نهایت موجب نهادینه شدن نگرش‌های زیست‌محیطی در جامعه شد.

اهمیت بررسی تاریخی تعامل مسلمانان صدر اسلام با محیط زیست در آن است که نشان می‌دهد چگونه آموزه‌های سیره پیامبر، در بستر اجتماعی، اقتصادی و اخلاقی، به شکل‌گیری رفتارهای جمعی پایدار و نگرش‌های اخلاقی نسبت به طبیعت انجامیده است. این پژوهش با تعریف دقیق مفاهیم کلیدی و تحلیل روابط میان سیره، ارزش‌ها، نگرش‌ها و رفتار، امکان فهم عمیق‌تری از تجربه تاریخی مسلمانان صدر اسلام در مدیریت منابع طبیعی و حفظ توازن محیط زیست فراهم می‌آورد و نشان می‌دهد که رفتارهای زیست‌محیطی تاریخی، محصول تعامل پیچیده میان دین، اخلاق، ساختار اجتماعی و آموزش عملی است.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.59.25]

پیشینه پژوهش

با نمایان شدن مشکلات زیست‌محیطی در عصر مدرن لین وایت[۱] (۱۹۶۷) شاید اولین کسی بود که قائل به بنیانی دینی برای بحران کنونی محیط زیست بود. مقاله او با عنوان «ریشه‌یابی تاریخی بحران بوم‌شناختی ما»، ریشه اصلی بحران زیست‌محیطی را در این فکر یهودی-مسیحی می‌داند که بشر باید بر طبیعت حکومت کند. در میان اهل سیاست، اولین کسانی که در باب محیط زیست و ضرورت حفاظت از آن سخن گفتند، احزاب و جریان‌های متمایل به چپ بودند. به همین دلیل جنبش‌های زیست محیطی ذاتاً نوعی گرایش چپ داشته‌اند. همین خود دلیلی است به غلبه زبان مخالفت با ادیان در جنبش‌های زیست محیطی؛ بگونه‌ای که بسیاری از منابع مکتوب فعالین این عرصه رنگ و بوی ضددینی و یا نقد باورهای دینی دارند. از این منظر بیشتر نگاشته‌های باورمندان به دین و متفکرین دین باور به نوعی دفاع از دین و پاسخگویی به این انتقادات است. در ایران اولین منبع مکتوب مهم در این زمینه کتاب ارزشمند *انسان و طبیعت؛ بحران معنوی انسان متجدد*، نوشته سیدحسین نصر (۱۳۸۷ش) است. ایشان با نگاهی عرفانی و فلسفی به دفاع از تهاجمات فکری علیه دین پرداخته و «تقدس زدایی تدریجی از طبیعت» را علت‌العلل بحران‌های زیست محیطی عصر حاضر می‌داند. دیگر اثر قابل توجه در این زمینه کتاب *الهیات محیط زیست* اثر محقق داماد (۱۳۹۳ش) است. او سعی کرده تا بحث بحران محیط زیست از منظر الهیات، فقه، فلسفه و ادیان را مورد بررسی قرار دهد. از نظر او انسان می‌تواند با پیروی از دستورات الهی یک محیط زیست صلح‌آمیز برای خویش فراهم آورد. انسان می‌تواند به‌طور پاکیزه زندگی کند، اگر فقط به این حقیقت توجه کند که زمین، مانند همه چیزهایی که در درون یا ماورای آن قرار دارند، به خداوند قادر تعلق دارد. جوادی آملی (۱۳۹۱ش) دیگر اندیشمند معاصر است که در کتاب *اسلام و محیط زیست* از دیدگاه اخلاقی به این مسئله پرداخته است. از نظر او مأموریت انسان به‌عنوان خلیفه خدا، عمارت و آبادانی زمین است، و منظور از عمارت زمین تأمین اصول زیست‌محیطی برای حیات انسانی است؛ حیاتی که مرزهای گیاهی و حیوانی را در می‌نوردد و به رشدی می‌رسد که جامع تمام مراحل نباتی و حیوانی است، و در سایه آن هم محیط زیست از خطر تباهی می‌رهد. از دیگر آثار درخور در این حوزه می‌توان به کتاب *الگوهای رفتاری با طبیعت (محیط زیست) از دیدگاه قرآن و سنت* اثر ولایی (۱۳۸۸ش) و رساله دکتری مسعود شاورانی (۱۳۹۸ش) با عنوان «الهیات محیط زیست در اسلام (با تأکید بر آموزه انسان محوری)» اشاره کرد که هر دو به ظرفیت‌های موجود آیات و روایات برای محافظت از محیط زیست توجه کرده‌اند. یوسف قرضاوی (۲۰۰۱م) در کتاب *رعایةالبیهة فی شریعة الاسلام* و حسین غانم (۱۹۹۷) در کتاب *الاسلام و حمایه البیئه من التلوث*، از نظر احکام فقهی به محیط زیست پرداخته‌اند. شاید مهم‌ترین اثر در این باره کتاب فهد بن عبدالرحمن الحمودی (۱۴۲۵) با عنوان *حمایه البیئه و الموارد الطبیعیه فی السنه النبویه* است. او در این اثر به جایگاه محیط زیست در سیره نبوی پرداخته اما به اثرات آن سیره در زندگی اجتماعی مسلمانان صدر اسلام توجه نکرده است. با این همه در مقاله حاضر با تکیه‌بر جایگاه محیط زیست در سیره نبوی به تأثیرات آن بر زندگی اجماعی مسلمانان صدر اسلام پرداخته می‌شود.

مفاهیم نظری پژوهش

پژوهش‌های مرتبط با سیره پیامبر اسلام، به‌ویژه در حوزه‌های میان‌رشته‌ای همچون تاریخ، کلام و مطالعات اخلاقی، نشان می‌دهد که سیره به‌عنوان منبعی معتبر و لازم‌الاتباع، نه‌تنها در سطح تاریخی بلکه در شکل‌دهی ارزش‌ها، نگرش‌ها و رفتارهای اجتماعی نقش‌آفرین

۱. Lynn White.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.59.25]

بوده‌است. برای تحلیل رفتار زیست‌محیطی مسلمانان صدر اسلام، ضروری است مفاهیم کلیدی پژوهش و روابط میان آنها در قالب یک چارچوب نظری روشن و منسجم تعریف شود. این چارچوب هم به تبیین یافته‌ها و هم به انسجام علمی مقاله کمک می‌کند.

اولین مفهوم کلیدی، سیره پیامبر اسلام است. در اسلام دو مرجع برای قانون گذاری وجود دارد؛ ۱- کتاب الله ۲- سنت رسول الله(ص). احکام و دستورات خداوند متعال از این دو مرجع خارج نیست. سنت در لغت یعنی روش (جوهری، ۱۹۸۴، ج. ۱، ص. ۳۳۴). شاید گسترده‌ترین و جامع‌ترین تعریف سنت، همین تعریف محدثین باشد؛ هر آنچه که از پیامبر به ما رسیده است؛ اعم از گفتار، کردار، تقریر، ویژگی‌های ظاهری، خصوصیت‌های اخلاقی و شمایل حضرت؛ و نیز هر آنچه که به رسول الله(ص) قبل از رسالت یا بعد از آن نسبت داده شده، جدای از آن‌که حکم شرعی از آن استنباط بشود یا نشود (اسماعیل، بی‌تا، ج. ۲، ص. ۲۱). در منابع اسلامی، سیره پیامبر شامل تمامی گفتار، کردار و تقریر ایشان است که برای مسلمانان واجد وجوب شرعی و اعتبار عقلی است (طیالسی، ۱۴۲۰، ج. ۴، ص. ۵۶۰). در تعریف سیره برخی بدان رفته‌اند که «سیرت پیامبر، در حقیقت عبارت است از رسالتی که پیامبر خدا به‌نام شریعت برای جوامع بشری به ارمغان آورده و به وسیله آن مردم را از تاریکی‌ها به سوی نور رهنمون شده تا انسانیت را از عبادت و بردگی بندگان، به پرستش و عبادت خدا سوق دهد» (مبارکپوری، ۱۳۹۴، ص. ۳۸). سیره پیامبر، فراتر از مجموعه‌ای از توصیه‌های اخلاقی یا گزارش‌های تاریخی، الگویی رفتاری و اجتماعی فراهم می‌آورد که جامعه اسلامی نخستین بر اساس آن عمل می‌کرد. این تعریف تاریخی از سیره مبنای تحلیل رفتارهای اجتماعی و زیست‌محیطی مسلمانان را فراهم می‌سازد و نشان می‌دهد که پیروی از سیره تنها یک وظیفه فردی نیست، بلکه چارچوبی جمعی و اجتماعی برای تنظیم کنش‌هاست (غازی، ۱۴۲۸، ص. ۷۹۲).

دومین مفهوم، محیط زیست است که در این پژوهش بر اساس سیره پیامبر و تجربه تاریخی مسلمانان صدر اسلام تعریف شد. محیط زیست شامل عناصر غیرجاندار مانند آب، خاک، هوا و جاندار (گیاهان و حیوانات) است. در سیره پیامبر، این عناصر به‌عنوان منابعی حیاتی و ارزشمند معرفی شده‌اند که انسان در بهره‌برداری از آنها موظف به رعایت اصول اخلاقی و دینی است. این نگرش تاریخی نشان می‌دهد که محیط زیست در صدر اسلام نه صرفاً بستر مادی زندگی، بلکه بخشی از نظام اخلاقی و اجتماعی جامعه بود (نصر، ۱۳۸۷، ص. ۸، ۱۲؛ جوادی آملی، ۱۳۹۱، ص. ۴۱-۴۰).

سومین مفهوم، رفتار زیست‌محیطی است که در این پژوهش، نتیجه تعامل میان سیره پیامبر، ارزش‌ها و ساختار اجتماعی جامعه اسلامی صدر اسلام تعریف می‌شود. در حال حاضر مشخص شده بیشتر مشکلات زیست محیطی از قبیل آلودگی آب، فرسایش زمین‌های کشاورزی، افزایش بیابان‌ها و مانند اینها زاییده دست بشر است (معتمدی نیا، پاپ زن و مهدی زاده، ۱۳۹۲، ص. ۴۴۵) و تحقیقات نیز نشان می‌دهد، بسیاری از مسائل زیست محیطی ناشی از رفتارهای غیر مسئولانه انسان‌ها با محیط زیست است. این رفتارها نیز تحت تأثیر عوامل مختلف، به‌ویژه ارزش‌های زیست محیطی بروز می‌کند (Kaiser, ۱۹۹۹, ۲; Qi- yan & Yan- li, ۲۰۱۱, ۲۵). رفتار زیست‌محیطی شامل رعایت حقوق عمومی منابع، حفظ توازن طبیعی، پرهیز از اسراف و فساد، و تعامل مسئولانه با موجودات جاندار و غیرجاندار ناشی از ارزش‌های زیست محیطی جوامع است. در اسلام به‌ویژه رفتارهای زیست محیطی مسلمانان صدر اسلام به شکل مستقیم از آموزه‌های سیره پیامبر و ارزش‌های اخلاقی آن نشأت گرفته و در عمل تاریخی جامعه مشاهده شده‌است (النجار، ۱۹۸۳، ص. ۲۶۲؛ محمدی و همکاران، ۱۳۸۵، ص. ۷۴). به دیگر سخن ارزش‌های زیست محیطی و تعهدات اخلاقی انسان در برابر محیط زیست، ریشه در بنیان‌ها و آموزه‌های دینی و مذهبی هر جامعه داشته و از این‌منظر رفتار مردم با محیط اطراف وابسته به دیدگاهی است که درباره خود و محیط زیست و نیز رابطه خود با پدیده‌های محیط اطراف دارند و اکولوژی انسان عمیقاً از عقاید او درباره ماهیت و سرنوشت خود یعنی دین او متأثر است (حدادی، ۱۳۸۷، ص. ۲۶).

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.59.25]

چهارمین مفهوم، ارزش‌ها و مبانی اخلاقی است که سیره پیامبر برای مسلمانان نهادینه کرده است. ارزش‌های زیست‌محیطی در صدر اسلام، نه صرفاً یک دستور اخلاقی، بلکه نتیجه یک سیستم جامع دینی بود که نقش انسان را در برابر خدا، جامعه و طبیعت تعریف می‌کرد. این ارزش‌ها باعث شد که پیروی از سیره پیامبر، رفتار جمعی را شکل دهد و به ایجاد الگوهای پایدار زیست‌محیطی در جامعه اسلامی نخستین منجر شود (النجار، ۱۹۸۳، ص. ۲۳۴).

در این چارچوب، روابط میان مفاهیم نیز روشن است. سیره پیامبر به‌عنوان منبع رفتاری لازم‌الاتباع، ارزش‌ها و مبانی اخلاقی را تعیین می‌کند؛ این ارزش‌ها نگرش مسلمانان نسبت به محیط زیست را شکل می‌دهند؛ و نگرش‌ها در نهایت به رفتارهای زیست‌محیطی تاریخی و ملموس در جامعه اسلامی منجر می‌شود. بستر تاریخی، اجتماعی و اقتصادی نیز نقش میانجی دارد؛ شرایط زندگی، وابستگی معیشتی به منابع طبیعی و جایگاه محوری دین در تنظیم رفتار جمعی، امکان تحقق عملی این ارزش‌ها را فراهم ساخته است. به این‌ترتیب مفاهیم مذکور روابط علّی و تاریخی میان آنها را مشخص می‌سازد و مسیر تحلیل تاریخی رفتار زیست‌محیطی مسلمانان صدر اسلام را روشن می‌کند. این چارچوب زمینه لازم برای فهم تأثیر سیره پیامبر بر نگرش‌ها و رفتارها، و تبیین چگونگی شکل‌گیری کنش‌های زیست‌محیطی را فراهم می‌آورد، بدون آنکه تحلیل به توصیه‌های معاصر یا پیش‌بینی‌های آینده‌پژوهانه محدود شود.

سیره پیامبر منبع رفتاری مسلمانان

بسیاری در گذشته بر این باور بودند که با توسعه اقتصادی و مالی، بسیاری از مشکلات جوامع قابل حل خواهد بود. ولی با وجود توفیقات فراوان در زمینه اقتصاد نه‌تنها مشکلات زیست‌محیطی حل نشد بلکه بر دامنه آنها هر روز افزوده شده‌است. افزایش هزینه‌های بالای اجتماعی و اقتصادی ناشی از آسیب‌های زیست‌محیطی، اجتماعات و مقامات را برانگیخت تا چاره‌ای برای آن بیاندیشند. یکی از راهکارهای اجتناب از آسیب رساندن به محیط زیست و جلوگیری از تخریب آن، تغییر رفتار انسان‌ها به سمت و سوی ابعاد طبیعت‌گرایانه (Quimbita & Pavel, ۲۰۰۵, p. ۱) اعلام شد. و بدین‌ترتیب بسیاری از اندیشمندان در جستجوی راه حل برای مسئله پیچیده محیط زیست به این باور رسیدند که برای حفظ محیط زیست توجه به توسعه انسانی بر توسعه مالی و اقتصادی مقدم است (نجفلو و یعقوبی، ۱۳۹۸، ص. ۱۰۵).

سیره پیامبر اسلام در صدر اسلام نه‌تنها مجموعه‌ای از رفتارهای فردی یا گزارش‌های تاریخی است، بلکه یک منبع رفتاری، اخلاقی و اجتماعی لازم‌الاتباع برای مسلمانان محسوب می‌شده‌است. مسلمانان صدر اسلام باور داشتند که پیروی از سیره پیامبر واجد وجوب شرعی و اعتبار عقلی است و بنابراین، رعایت آن یک ضرورت فردی و اجتماعی به‌شمار می‌آمد (غازی، ۱۴۲۸، ص. ۷۹۲). این باور موجب شد آموزه‌های پیامبر در حوزه‌های مختلف زندگی، از جمله تعامل با محیط زیست، به رفتارهای عملی و پایدار در جامعه تبدیل شوند.

در منابع اسلامی، سیره پیامبر شامل تمامی گفتار، کردار، تقریر و شیوه زندگی روزمره ایشان است. این جامعیت باعث شد تا سیره پیامبر برای مسلمانان نه‌تنها یک الگویی اخلاقی، بلکه یک معیار عملی برای تشخیص درست و غلط در رفتار فردی و اجتماعی باشد (اسماعیل، بی‌تا، ج. ۲، ص. ۲۱). سیره پیامبر، به‌عنوان مرجع لازم‌الاتباع، ساختار اخلاقی، اجتماعی و حتی محیط زیستی جامعه صدر اسلام را شکل می‌داد و نقش کلیدی در نهادینه‌سازی رفتارهای اجتماعی ایفا می‌کرد.

یکی از شواهد مهم در تأیید حجیت عملی سیره، روایت اعزام معاذ بن جبل به یمن است. در آن ماجرا، پیامبر اسلام در پاسخ به پرسشی درباره معیار قضاوت، سنت و سیره خود را پس از قرآن به‌عنوان معیار داوری قرار داد و بدین‌ترتیب، جایگاه سیره به‌عنوان یک مرجع رفتاری لازم‌الاتباع در عمل تثبیت شد (الطیالسی، ۱۴۲۰، ج. ۴، ص. ۵۶۰). این مثال نشان می‌دهد که مسلمانان صدر اسلام، پیروی عملی از سیره را به‌عنوان یک دستور اخلاقی و اجتماعی مورد پذیرش قرار داده و آن را مبنای کنش‌های روزمره خود قرار می‌دادند.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.59.25]

توجه پیامبر به محیط زیست، نمونه‌ای برجسته از نقش عملی سیره در زندگی مسلمانان است. آموزه‌های پیامبر درباره آب، خاک، هوا، گیاهان و حیوانات، نه صرفاً توصیه‌های اخلاقی یا فردی، بلکه بخشی از نظم اجتماعی و حقوق جمعی مسلمانان بودند. آب به‌عنوان حیاتی‌ترین منبع طبیعی، دارای ارزش عمومی بود و پیامبر استفاده بی‌رویه یا جلوگیری از بهره‌برداری دیگران را نکوهش می‌کردند. «روزی سعد بن ابی وقاص در حال وضو گرفتن بود، پیامبر نحوه وضو گرفتن وی را مشاهده کرد و به او فرمود:ای سعد چرا در مصرف آب اسراف میکنی؟ سعد فرمود: آیا برای وضو گرفتن که حکم شریعت است نیز استفاده زیاد از آب اسراف محسوب می‌شود؟ پیامبر فرمود: اگر تو با آب رودخانه‌ای جاری هم اینچنین وضو می‌ساختی عمل تو اسراف بود» (ابن ماجه، ۱۹۹۶، ج. ۱، ص. ۲۵۴؛ متقی، ۱۴۱۹، ج. ۹، ص. ۳۲۷). همچنین پیامبر اسلام از ادرار کردن و آلوده کردن آبی که برای شستشو از آن استفاده می‌شود، منع کرد (بخاری، ۱۹۹۳، ج. ۱، ص. ۹۳؛ نیسابوری، بی‌تا، ج. ۱، ص. ۲۳۵) و بالاتر از آن نهی از آلوده کردن آب حتی برای دشمنان بود (کلینی، ۱۳۹۵، ج. ۳، ص. ۶۵). این نگرش، رفتار مسلمانان صدر اسلام را تحت‌تأثیر قرار داد و موجب شد آب و منابع طبیعی به‌عنوان حقوق عمومی و مشترک حفظ شوند (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ص. ۱۰۶).

در حوزه حفاظت از زمین و خاک، آموزه‌های پیامبر از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بود. دستورهای پیامبر درباره احیای زمین‌های بایر، تشویق به کشت و زرع و نهی از نابودی بی‌رویه پوشش گیاهی، چارچوب اخلاقی و عملی برای مدیریت زمین و منابع طبیعی فراهم می‌آورد. در احیاء، و جهت حفاظت و نگهداری و گسترش منابع طبیعی، حس مالکیت انسان‌ها که یکی از احساسات بسیار قوی و در حکم پیشران در جهت توسعه و موجود در انسان است، تحریک می‌شود. چنان‌که پیامبر می‌فرماید: «هر کس زمین موات را آباد کند، پس [زمین] از آن اوست» (بخاری، ۱۴۰۷، ج. ۲، ص. ۷۶۸، طوسی، ۱۳۶۵، ج. ۷، ص. ۱۵۲، ابی زرعه، ۱۴۱۴، ج. ۲، ص. ۸۴۱)؛ و یا اینکه هر قومی که بخشی از زمین را زنده و آن را آباد کند، به آن سزاوارتر است و آن زمین برای خودشان است (کلینی، ۱۳۹۵، ج. ۵، ص. ۶۴۸). مفاهیمی مانند احیاء، حِمی و اقطاع، راهکارهای عملی محافظت از خاک و جلوگیری از فرسایش آن را شامل می‌شد و موجب شکل‌گیری رفتار پایدار زیست‌محیطی مسلمانان شد (محمدی و همکاران، ۱۳۸۵، ص. ۷۴). اگر احیاء و اقطاع را برنامه‌های تشویقی در سیره پیامبر اسلام و جهت حفظ و نگهداری و گسترش منابع طبیعی بدانیم، حمی سیاستی در نقطه مقابل آن دو و ایجاد محدودیت در جهت حفاظت محیط زیست است. یکی از موارد حمی، ایجاد منطقه حفاظت شده و اعلام ممنوعیت‌ها و محدودیت‌ها برای حفظ پوشش گیاهی و در نتیجه حفاظت خاک و زمین از فرسایش است. از تعمیم حمی می‌توان در جهت ایجاد مناطق شکار ممنوع و مناطق حفاظت شده جنگلی و دریایی نیز بهره جست (موزه، ۱۴۲۱، ص. ۱۷۹). در زمین‌های حمی تنها برخی چارپایان خاص نظیر، گوسفندها و شترهای بیت‌المال و سواری‌های مورد استفاده در جنگ‌ها و همچنین چارپایان متعلق به فقرا و یا دام‌های گم شده و بلاصاحب حق استفاده از مرتع را دارند و برای دیگر مردم حق استفاده از این مراتع ممنوع است.

تأثیر سیره پیامبر بر محیط زیست جاندار اعم از گیاهان و حیوانات نیز روشن است. آموزه‌هایی چون مهربانی با حیوانات، حفظ حقوق آنها و محدود کردن بهره‌برداری انسانی از جنگل‌ها و مراتع، موجب شد مسلمانان به‌عنوان امانت‌داران الهی با حیوانات و گیاهان رفتار کنند و منابع طبیعی را صرفاً برای نیازهای انسانی مصرف نکنند. حیوانات در منابع سیره شریک انسان در بهره‌برداری از منابعی همچون آب و چراگاه‌ها معرفی شده‌اند و این نگرش، رفتار عملی جامعه را به گونه‌ای تحت‌تأثیر قرار داد که رعایت حقوق سایر موجودات و حفظ توازن اکوسیستم‌ها در دستور کار قرار گیرد.

یک نکته اساسی تاریخی آن است که پیروی مسلمانان از سیره پیامبر بدون وجود بستر اجتماعی، اقتصادی و ارزشی امکان‌پذیر نبود. معیشت مردم صدر اسلام وابسته به کشاورزی، دامداری و منابع طبیعی بود و دین جایگاهی محوری در تنظیم روابط اجتماعی داشت. این شرایط سبب شد آموزه‌های پیامبر درباره استفاده صحیح از منابع، پرهیز از اسراف و فساد و رعایت توازن طبیعی، به رفتارهای عملی و ملموس

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.59.25]

تبدیل شوند (النجار، ۱۹۸۳، ص. ۲۶۲، ۲۳۴). بنابراین، هم‌آهنگی میان ارزش‌های دینی، چارچوب اخلاقی و ساختار اجتماعی، عامل اصلی اثرگذاری سیره بر رفتار جمعی مسلمانان بود.

علاوه‌بر این، سیره پیامبر به‌عنوان دانشی عملی، با آموزش مستقیم، رفتار عملی و انتقال سینه‌به‌سینه، امکان تبدیل ارزش‌های اخلاقی به کنش عملی را فراهم کرد (Frick, Kaiser, Wilson, ۲۰۰٤, p. ۱۵۹۸). این دانش عملی، به شکل‌گیری رفتارهای پایدار زیست‌محیطی در جامعه کمک کرد و نشان داد که آموزه‌های اخلاقی و دینی، وقتی با ساختار اجتماعی و اقتصادی هماهنگ شوند، توانایی شکل‌دهی رفتار جمعی را دارند.

محیط زیست در سیره پیامبر اسلام

محیط زیست در سیره پیامبر اسلام مفهومی جامع و چندبعدی دارد که شامل عناصر جاندار و غیرجاندار است و رفتار انسان نسبت به آنها تحت‌تأثیر آموزه‌های دینی، اخلاقی و اجتماعی تنظیم می‌شود. این مفهوم، برخلاف تعریف‌های مدرن که عمدتاً بر جنبه‌های فیزیکی و علمی محیط زیست تأکید دارند، در صدر اسلام، در چارچوب ارزش‌های اخلاقی و مسئولیت انسانی معنا می‌یابد. بررسی تاریخی سیره پیامبر نشان می‌دهد که نگاه پیامبر به محیط زیست، مبتنی‌بر یک نظام اخلاقی و اعتقادی بود که انسان را نه مالک مطلق، بلکه امانت‌دار الهی طبیعت معرفی می‌کرد (نصر، ۱۳۸۷، ص. ۱۲).

یکی از جنبه‌های کلیدی مفهوم محیط زیست در سیره، توجه به عناصر غیرجاندار مانند آب، خاک و هوا است. منابع غیرجاندار، صرفاً ابزاری برای حیات انسان تلقی نمی‌شدند، بلکه بخشی از نظام خلقت و دارای ارزش ذاتی بودند. آموزه‌های پیامبر اسلام درباره آب، از جمله حفاظت از منابع آبی، منع اسراف و جلوگیری از آلودگی، نشان می‌دهد که منابع طبیعی نه‌تنها وسیله‌ای برای تأمین نیازهای انسان، بلکه عاملی اخلاقی و اجتماعی برای حفظ نظم جامعه محسوب می‌شدند (جوادی آملی، ۱۳۹۱ ، ص. ۴۱- ۴۰). استفاده صحیح از آب و رعایت حقوق عمومی آن، نمونه‌ای روشن از نحوه پیوند ارزش اخلاقی با رفتار عملی در صدر اسلام است.

خاک و زمین نیز از جمله منابعی هستند که در سیره پیامبر اهمیت ویژه‌ای داشتند. آموزه‌های پیامبر درباره احیای زمین‌های بایر، کشت و زرع، و جلوگیری از نابودی بی‌رویه پوشش گیاهی، چارچوبی عملی و اخلاقی برای حفظ تعادل طبیعی فراهم می‌آورد. مفاهیمی همچون احیاء، حِمی و اقطاع، ابزارهایی بودند که مسلمانان را قادر می‌ساختند تا از منابع خاک بهره‌برداری کنند و در عین حال توازن و کیفیت آن را حفظ نمایند (محمدی و همکاران، ۱۳۸۵، ص. ۷۴).

در حوزه عناصر جاندار، سیره پیامبر تأکید فراوانی بر حقوق حیوانات و گیاهان دارد. گیاهان و برخی گونه‌های حیوانات که انسان در معیشت روزمره با آنها برخورد داشت، نه‌تنها مورد توجه اقتصادی، بلکه مورد احترام اخلاقی بودند. از انس روایت است که: اگر از درخت کاشته شده توسط مسلمان و یا زراعت او پرنده، انسان و یا حیوانی بخورد، برایش صدقه است (بخاری، ۱۹۹۳، ج. ۲، ص. ۴۵۲؛ ترمذی، ۱۴۰۸، ج. ۳، ص. ۶۶۶). پیامبر اسلام، مهربانی با حیوانات، جلوگیری از نسل‌کشی و بهره‌برداری مسئولانه را توصیه کرد و آنها را شریک انسان در بهره‌برداری از منابع طبیعی معرفی کرد (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ص. ۱۰۶). هرچند نقش گیاهان و درختان در تغذیه انسان و ادامه حیات او، تأثیرگذار و مهم است. اما نگاه پیامبر اسلام به کشاورزی و زراعت بسی فراتر از این است. پیامبر گرامی اسلام در این مسیر تا آنجا پیش می‌رود که می‌فرماید: «إن قامَتِ السَّاعَةُ و فِی یَدِ أحَدِکم فَسیلَةٌ، فإنِ استَطاعَ أنْ لا یَقومَ حَتّی یَغرِسَها، فَلیَغرِسْها؛ اگر قیامت برپا شد و در دست فردی از شما نهالی بود، اگر چنانچه برایش مقدور بود پیش از برخواستن آن را بکارد حتماً این کار را انجام دهد» (بخاری، ۱۹۹۳، ج. ۱، ص. ۲۴۲؛ ابن حنبل،

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.59.25]

۱۴۱۶، ص. ۲۹۶؛ الهیثمی، ۱۴۳۶، ج. ۴، ص. ۶۳). این نگرش باعث شد مسلمانان، حتی در صورت نیاز به استفاده از منابع حیوانی یا گیاهی، محدودیت‌های اخلاقی و دینی را رعایت کنند.

یکی دیگر از ویژگی‌های مهم مفهوم محیط زیست در سیره پیامبر، پیوند میان ارزش‌ها و رفتار انسانی است. ارزش‌های زیست‌محیطی، شامل جهت‌گیری‌های اخلاقی و اعتقادی نسبت به طبیعت، در سیره پیامبر تعریف و نهادینه شده‌اند. مسلمانان، بر اساس اعتقاد به وجوب شرعی و اعتبار عقلی سیره، به رعایت این ارزش‌ها پایبند بودند و این پایبندی به شکل‌گیری رفتارهای زیست‌محیطی جمعی و پایدار انجامید (النجار، ۱۹۸۳، ص. ۲۳۴).

نگاه پیامبر به محیط زیست، تنها محدود به دستورها و رفتارهای خاص نبود، بلکه شامل نگرش شناختی و اخلاقی به طبیعت نیز بود. منابع غیرجاندار و جاندار در سیره پیامبر دارای نوعی ارزش، احساس و حتی شعور نمادین تلقی می‌شدند؛ به گونه‌ای که انسان نباید با آنها به‌صورت ابزار بی‌ارزش رفتار می‌کرد. آب، خاک و سنگ در این نگرش، شنونده و ناظر رفتار انسان بودند و این باور اخلاقی، تعامل انسان با محیط زیست را به یک مسئولیت دینی و اخلاقی تبدیل می‌کرد (نصر، ۱۳۸۷، ص. ۸، ۱۲؛ جوادی آملی، ۱۳۹۱، ۴۱-۴۰).

سیره پیامبر همچنین نشان می‌دهد که رعایت توازن و جلوگیری از اسراف و فساد، بخش مهمی از مفهوم محیط زیست را تشکیل می‌دهد. این اصول، علاوه‌بر ارزش اخلاقی، کاربرد عملی داشتند؛ زیرا تخریب منابع طبیعی می‌توانست تعادل اجتماعی و معیشتی جامعه را مختل کند. آموزه‌هایی مانند منع اسراف در مصرف آب و جلوگیری از نابودی گیاهان، نمونه‌هایی از نحوه تلفیق اخلاق، دین و رفتار عملی در زمینه محیط زیست هستند (النجار، ۱۹۸۳، ص. ۲۶۲؛ محمدی و همکاران، ۱۳۸۵، ص. ۷۴).

رفتار زیست‌محیطی در سیره پیامبر

رفتار انسان با محیط زیست، در هر جامعه‌ای، تحت‌تأثیر ارزش‌ها، باورها و هنجارهایی شکل می‌گیرد که در بستر فرهنگی و دینی آن جامعه نهادینه شده‌اند. در صدر اسلام، این ارزش‌ها و هنجارها در سیره پیامبر اسلام شکل گرفت و برای مسلمانان، واجد وجوب شرعی و اعتبار عقلی بود. بررسی تاریخی نشان می‌دهد که آموزه‌های پیامبر، ارزش‌ها و رفتارهای زیست‌محیطی را در جامعه اسلامی صدر اسلام به گونه‌ای پیوند داده است که این ارزش‌ها نه‌تنها بر رفتار فردی بلکه بر رفتار جمعی نیز اثر گذاشتند. یکی از مهم‌ترین جنبه‌های مبانی ارزشی، مفهوم امانت‌داری انسان در برابر طبیعت است. در سیره پیامبر، انسان نه مالک مطلق منابع طبیعی، بلکه امانت‌دار آنها معرفی شده‌است و رفتار مسئولانه نسبت به محیط زیست، بخشی از وظایف اخلاقی و دینی انسان به‌شمار می‌آمد. این نگرش باعث شد که مسلمانان، بهره‌برداری از منابع طبیعی را با رعایت حقوق دیگران و حفظ توازن اکوسیستم‌ها انجام دهند و از اسراف و نابودی بی‌رویه منابع خودداری کنند (نصر، ۱۳۸۷، ص. ۱۲؛ جوادی آملی، ۱۳۸۸، ص. ۱۰۶).

آب، به‌عنوان مهم‌ترین عنصر محیط زیست غیرجاندار، نمونه‌ای بارز از تلفیق ارزش‌ها و رفتار زیست‌محیطی در سیره پیامبر است. مسلمانان صدر اسلام، با پیروی از این آموزه‌ها، رفتار جمعی خود را با ارزش‌های اخلاقی و دینی هماهنگ کردند و منابع آب به‌عنوان حقوق عمومی حفظ شد (نصر، ۱۳۸۷، ص. ۱۲).

خاک و زمین نیز در سیره پیامبر، واجد ارزش و مسئولیت اخلاقی بودند. پیامبر اسلام، مسلمانان را به احیای زمین‌های بایر، حفاظت از پوشش گیاهی و کشت و زرع تشویق می‌کرد و از نابودی بی‌رویه زمین جلوگیری می‌نمود (محمدی و همکاران، ۱۳۸۵، ص. ۷۴). این آموزه‌ها نشان می‌دهد که ارزش‌های زیست‌محیطی در صدر اسلام، همواره با دستور عملی و کاربرد اجتماعی همراه بوده‌اند.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.59.25]

در حوزه محیط زیست جاندار، مبانی ارزشی سیره پیامبر اسلام شامل احترام به حیات حیوانات و گیاهان است. آموزه‌های پیامبر درباره مهربانی با حیوانات، نجس ندانستن آنها و جلوگیری از نسل‌کشی، رفتار عملی مسلمانان را شکل داد و موجب شد که آنان حتی در بهره‌برداری از منابع طبیعی، محدودیت‌های اخلاقی و دینی را رعایت کنند (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ص. ۱۰۶). در سیره پیامبر تشویق و ترغیب انسان‌ها به دوست داشتن حیوانات از مایه خیر و برکت دانستن برخی از آنها در زندگی انسان‌ها به مانند وجود خیر و برکت در اسب؛ در پیشانی اسب‌ها تا قیامت خیر است (بخاری، ۱۹۹۳، ج. ۳، ص. ۱۰۴۷) و یا «خروس تاجدار سفید از خانه صاحبش و هفت خانه اطراف آن حراست می‌کند» (کلینی، ۱۳۹۵، ج. ۶، ص. ۵۴۹)، آغاز و تا نجس ندانستن آنها، طیف وسیعی از رفتارها در برابر حیوانات را شامل می‌شوند؛ از عایشه روایت شده که رسول الله(ص) با آب اضافه از نوشیدن گربه وضو ساخت (الدارقطنی، ۱۴۲۲، ج. ۱، ص. ۶۷-۶۶). این نگرش، نمونه‌ای روشن از ارتباط ارزش‌ها و رفتار عملی در تعامل با محیط زیست است و نشان می‌دهد که سیره پیامبر توانسته است نگرش اخلاقی را به رفتار جمعی تبدیل کند.

پیروی از سیره پیامبر، علاوه‌بر ارزش اخلاقی، دارای ضمانت اجرایی نیز بود. مسلمانان صدر اسلام، رعایت آموزه‌های زیست‌محیطی را نه‌تنها به دلیل ترس از مجازات‌های دنیوی، بلکه به دلیل اعتقاد به نظارت الهی انجام می‌دادند. این ویژگی سبب شد که رفتارهای زیست‌محیطی، از سطح توصیه‌های فردی فراتر رفته و به یک رفتار اجتماعی و جمعی پایدار تبدیل شود (النجار، ۱۹۸۳، ص. ۲۶۲، ۲۳۴). ارزش‌های اخلاقی و دینی، در کنار بستر اجتماعی و اقتصادی جامعه، زمینه لازم برای نهادینه شدن رفتار زیست‌محیطی را فراهم می‌کردند. نکته دیگر، اهمیت دانش و آموزش زیست‌محیطی در شکل‌دهی رفتار است. سیره پیامبر، علاوه‌بر ارزش‌های اخلاقی، شامل دانش عملی و نظام‌مند درباره نحوه بهره‌برداری از منابع طبیعی بود. این دانش از طریق رفتار عملی در جامعه منتشر شد و امکان تبدیل ارزش‌ها به رفتارهای ملموس را فراهم آورد (Frick, Kaiser, Wilson, ۲۰۰٤, p. ۱۵۹۸).

تأثیرگذاری سیره پیامبر بر رفتار زیست‌محیطی مسلمانان

تحقق و اثرگذاری آموزه‌های زیست‌محیطی سیره پیامبر اسلام در جامعه اسلامی صدر اسلام را نمی‌توان صرفاً نتیجه صدور توصیه‌ها و دستورهای دینی دانست، بلکه این اثرگذاری در بستر تاریخی و اجتماعی خاصی امکان‌پذیر شد. جامعه‌ای که پیامبر اسلام در آن ظهور کرد، جامعه‌ای مبتنی‌بر روابط قبیله‌ای، معیشت وابسته به طبیعت و منابع محدود زیستی بود؛ از این‌رو، آب، خاک، چراگاه‌ها و دام‌ها نقشی تعیین‌کننده در حیات اجتماعی و اقتصادی مردم داشتند. در چنین بستری، هرگونه سامان‌دهی رفتار انسان با محیط زیست، تأثیری مستقیم بر نظم اجتماعی و بقای جامعه بر جای می‌گذاشت.

یکی از مهم‌ترین بسترهای تأثیرگذاری سیره پیامبر، جایگاه محوری دین در شکل‌دهی نگرش‌ها و کنش‌های اجتماعی بود. در جامعه اسلامی نخستین، دین صرفاً امری فردی یا آیینی نبود، بلکه چارچوبی فراگیر برای تنظیم روابط انسان با خدا، دیگر انسان‌ها و طبیعت محسوب می‌شد. از این‌رو، ارزش‌های زیست‌محیطی و هنجارهای رفتاری مرتبط با طبیعت، ریشه در جهان‌بینی دینی داشتند و از همین طریق درونی می‌شدند. به تعبیر برخی اندیشمندان، بحران زیست‌محیطی بیش از آنکه صرفاً مسئله‌ای فنی یا اقتصادی باشد، ریشه در نگرش‌ها و ارزش‌های اخلاقی انسان دارد (نصر، ۱۳۸۷، ص. ۸) و همین نکته، اهمیت بستر ارزشی جامعه اسلامی صدر اسلام را در پذیرش آموزه‌های سیره پیامبر نشان می‌دهد. صحابه پیامبر اسلام نیز زندگی خویش را بر همین اصل بنیان گذاشته بودند. نقل است روزی مردی از کنار ابو درداء گذر کرد و ایشان را مشغول به کشت نهال درخت گردو دید، گفت: تو کهنسال هستی، کشت این نهال برای تو چه فایده‌ای دارد در صورتی‌که این نهال سالیان دراز طول می‌کشد تا ثمر دهد و عمر تو به استفاده از محصول آن کفاف نمی‌دهد؟ ابو درداء در پاسخ گفت: قصد من آنست که دیگران

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.59.25]

از محصول آن بخورند و پاداشش برای من منظور گردد. ترغیب بسیار به کاشت درختان و حفر جوی‌ها برای آن است که زمین تا پایان حیات آباد بماند. دیگران کاشتند و تو استفاده کردی، اینک تو بکار تا نسل بعد از تو استفاده ببرند (المناوی، ۱۳۵۶، ص. ۳، ۳۰)

عامل دیگر، پیوند میان دانش، آموزش و رفتار در جامعه اسلامی نخستین بود. همان‌گونه که در مطالعات مربوط به رفتار زیست‌محیطی اشاره شده‌است، تغییر رفتار بدون وجود دانش و آگاهی امکان‌پذیر نیست و آموزش نقش اساسی در انتقال این دانش ایفا می‌کند (Frick, Kaiser, Wilson, ۲۰۰٤, p. ۱۵۹۹). سیره پیامبر اسلام به‌عنوان دانشی نظام‌مند درباره «چگونه زیستن»، از طریق آموزش‌های مستقیم، خطابه‌ها، رفتار عملی و نیز انتقال سینه‌به‌سینه، در جامعه منتشر شد. این دانش، تنها به آگاهی نظری محدود نبود، بلکه با ارائه الگوهای رفتاری مشخص، امکان تبدیل آگاهی به عمل را فراهم می‌کرد. کبشه بنت کعب روایت می‌کند که ابوقتاده انصاری (پدر شوهر کبشه) به منزل‌شان آمد. و کبشه برای وضوی او آب فراهم کرد. در همین زمان گربه‌ای به او نزدیک شد تا آب بخورد. ابوقتاده ظرف آب را در مقابل گربه گرفت تا آب بنوشد. در همین هنگام مرا دید که به او نگاه می‌کردم و پرسید: برادر زاده تعجب کردی؟ گفتم: بله! گفت: رسول الله(ص) فرمود: گربه نجس نیست؛ و به‌طور مداوم در خانه‌های شما در حال رفت و آمد است (العینی، ۱۴۲۱، ج. ۱، ص. ۲۲۰-۲۱۹).

بستر مهم دیگر، پیوند میان ارزش‌های دینی و ضمانت اجرایی رفتارها بود. در جامعه اسلامی صدر اسلام، رعایت آموزه‌های دینی تنها به دلیل ترس از مجازات‌های دنیوی صورت نمی‌گرفت، بلکه باور به نظارت الهی و مسئولیت انسان در محضر خداوند، انگیزه‌ای نیرومند برای پایبندی به این آموزه‌ها ایجاد می‌کرد. به همین دلیل، متخصصان محیط زیست نیز بر این نکته تأکید دارند که قوانین به‌تنهایی برای تضمین رفتار مناسب افراد در قبال محیط زیست کافی نیستند و بدون پشتوانه اخلاقی و ارزشی، کارآمدی لازم را نخواهند داشت (النجار، ۱۹۸۳، ص. ۲۳۴). تجربه تاریخی جامعه اسلامی صدر اسلام مؤید این دیدگاه است.

همچنین باید به ساختار اجتماعی و اقتصادی جامعه اسلامی نخستین توجه داشت. معیشت مبتنی‌بر کشاورزی، دامداری و بهره‌برداری مستقیم از طبیعت، سبب می‌شد تا آموزه‌های مرتبط با حفاظت از آب، خاک، گیاهان و حیوانات، به‌سرعت در زندگی روزمره مردم نمود یابد. این پیوند نزدیک میان حیات اقتصادی و محیط زیست، زمینه‌ای فراهم می‌کرد تا دستورات پیامبر اسلام درباره پرهیز از اسراف، منع فساد و حفظ توازن طبیعی، به رفتارهای عینی و ملموس تبدیل شود (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ص. ۱۰۶).

در مجموع، تأثیرگذاری سیره پیامبر بر رفتار زیست‌محیطی مسلمانان صدر اسلام، حاصل هم‌افزایی چند بستر تاریخی و اجتماعی بود: جایگاه محوری دین، پیوند دانش و آموزش با رفتار، ضمانت اجرایی اخلاقی-دینی و ساختار معیشتی وابسته به طبیعت. این بسترها سبب شد که آموزه‌های سیره پیامبر نه در سطح توصیه‌های انتزاعی، بلکه به‌عنوان الگوهایی عملی در رفتار زیست‌محیطی مسلمانان نهادینه شود و زمینه‌ساز شکل‌گیری کنش‌های تاریخی آنان در تعامل با محیط زیست گردد. از عایشه روایت است که روزی غذایی تهیه شده از گوشت و بلغور بنام هریسه، برای ایشان آورده شد. به هنگامی که غذا جلوی ایشان قرار داده شد تا میل کنند، گربه‌ای بر سفره درآمد و شروع به خوردن غذا کرد تا سیر شد و رفت. پس از آن‌که گربه رفت، عایشه از همان قسمتی که گربه خورده بود شروع به غذا خوردن کرد و گفت؛ رسول الله(ص) فرمود: گربه نجس نیست چرا که به‌طور مداوم در خانه‌های شما در حال رفت و آمد است و من دیدم که رسول الله(ص) با آب اضافه از نوشیدن گربه وضو ساخت (عظیم آبادی، ۲۰۰۰، ج. ۱، ص. ۱۱۷).

تاریخ نشان می‌دهد که سیره پیامبر اسلام(ص) تأثیری عمیق و پایدار بر رفتار زیست‌محیطی مسلمانان صدر اسلام داشته است. سیره پیامبر، از منظر مسلمانان، واجد حجیت شرعی و اعتبار عقلی بود و پیروی از آن به‌عنوان یک تکلیف اخلاقی و اجتماعی پذیرفته می‌شد. این پذیرش، زمینه‌ای فراهم کرد تا آموزه‌های مرتبط با محیط زیست، ارزش‌های اخلاقی و رفتار عملی، به شکل رفتار جمعی نهادینه شوند و جامعه اسلامی نخستین را به رعایت اصول زیست‌محیطی هدایت کنند (غازی، ۱۴۲۸، ص. ۷۹۲).

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.59.25]

یکی از حوزه‌های روشن تأثیر سیره، مدیریت منابع آب است. آب در اقلیم‌های خشک و نیمه‌خشک صدر اسلام، ارزش حیاتی داشت و پیامبر اسلام به حفاظت از منابع آبی و بهره‌برداری عادلانه از آن تأکید می‌کرد. آموزه‌های سیره، استفاده بیش از حد یا جلوگیری از بهره‌برداری دیگران را نکوهش می‌کرد و آن را مغایر با ارزش‌های اخلاقی و اجتماعی می‌دانست (جوادی آملی، ۱۳۹۱ ، ص. ۴۱- ۴۰). این نگرش، رفتار مسلمانان را در مدیریت منابع آب تحت‌تأثیر قرار داد و موجب شد که منابع آبی به‌عنوان حقوق عمومی و مشترک حفظ شوند.

در زمینه خاک و زمین نیز، سیره پیامبر تأثیر تاریخی قابل توجهی داشته است. آموزه‌های پیامبر درباره احیای زمین‌های بایر، تشویق به کشت و زرع و جلوگیری از نابودی پوشش گیاهی، چارچوبی عملی برای حفظ تعادل طبیعی و جلوگیری از فرسایش خاک فراهم می‌کرد (محمدی و همکاران، ۱۳۸۵، ص. ۷۴). مسلمانان صدر اسلام، این دستورها را به‌عنوان الگوهای رفتاری لازم‌الاجرا پذیرفته و در مدیریت منابع خاک به‌کار بستند. این رفتارهای عملی، نمونه‌ای روشن از تبدیل ارزش‌های اخلاقی به کنش جمعی بود.

حفظ منابع گیاهی و حفاظت از جنگل‌ها و مراتع نیز از دیگر اثرات عملی سیره پیامبر بود. مسلمانان به دلیل باور به وجوب شرعی پیروی از سیره، نسبت به نابودی پوشش گیاهی و درختان حساس بودند و در بهره‌برداری از زمین تعادل را رعایت می‌کردند. پیامبر اسلام، به صراحت بهره‌برداری پایدار از زمین و جلوگیری از فساد و اسراف را دستور داد و این آموزه‌ها رفتار عملی مسلمانان را شکل داد (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ص. ۱۰۶).

در حوزه محیط زیست جاندار، سیره پیامبر اسلام نیز اثرگذاری قابل توجهی داشت. آموزه‌های پیامبر درباره مهربانی با حیوانات، جلوگیری از نسل‌کشی و رعایت حقوق آنان، موجب شد که مسلمانان با حیوانات به‌عنوان موجوداتی شریک در بهره‌برداری منابع طبیعی رفتار کنند و رفتار انسانی و اخلاقی در بهره‌برداری از حیوانات نهادینه شود. این نگرش، رفتار جمعی مسلمانان را در صدر اسلام تحت تأثیر قرار داد و موجب شد که حفاظت از زیستگاه‌ها و محدود کردن شکار بی‌رویه، بخشی از رفتار اجتماعی آنان باشد (المتقی، ۱۴۱۹، ص. ۱۵، ۳۹).

یکی دیگر از عوامل مهم تأثیر سیره بر رفتار، پیوند میان ارزش‌ها و نگرش‌ها بود. مسلمانان بر این باور بودند که رعایت اصول اخلاقی و زیست‌محیطی، یک تعهدی دینی است که در محضر خداوند انجام می‌شود. این باور باعث شد که رفتارهای زیست‌محیطی از سطح توصیه فردی فراتر رفته و به یک رفتار جمعی و پایدار تبدیل شوند (النجار، ۱۹۸۳، ص. ۲۳۴). تجربه تاریخی نشان می‌دهد که قوانین صرف یا دستورهای حکومتی بدون پشتوانه اخلاقی و ارزشی، نمی‌توانستند چنین اثرگذاری عمیقی ایجاد کنند.

نکته دیگر، اهمیت دانش و آگاهی زیست‌محیطی در شکل‌دهی رفتار مسلمانان صدر اسلام است. سیره پیامبر، علاوه‌بر ارزش‌های اخلاقی، شامل دانش عملی و نظام‌مند درباره بهره‌برداری صحیح از منابع طبیعی بود. این دانش از طریق آموزش مستقیم در جامعه منتشر شد و امکان تبدیل ارزش‌ها به کنش عملی ملموس را فراهم آورد (صالحی، ۱۳۸۹، ص. ۲۱۵) این ویژگی نشان می‌دهد که رفتار زیست‌محیطی مسلمانان، نتیجه هم‌افزایی ارزش‌های اخلاقی، دانش عملی و چارچوب اجتماعی بود.

نتیجه

تحلیل تاریخی سیره پیامبر اسلام نشان می‌دهد که آموزه‌ها، رفتارها و دستورهای ایشان نقش تعیین‌کننده‌ای در شکل‌دهی نگرش‌ها و رفتار زیست‌محیطی مسلمانان صدر اسلام داشته است. سیره پیامبر از منظر مسلمانان واجد وجوب شرعی و اعتبار عقلی بود و پیروی از آن، علاوه‌بر تکلیف فردی، الزام اجتماعی و اخلاقی محسوب می‌شد. این باور زمینه‌ساز نهادینه شدن رفتارهای عملی و جمعی مسلمانان نسبت به منابع طبیعی شد و اصول زیست‌محیطی را به بخشی از کنش‌های روزمره آنان تبدیل کرد. مفهوم محیط زیست در سیره پیامبر شامل عناصر جاندار و غیرجاندار است که دارای ارزش اخلاقی و مسئولیت انسانی بودند. آموزه‌های پیامبر درباره حفاظت از آب، خاک، هوا، گیاهان و حیوانات،

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.59.25]

رفتار عملی مسلمانان را هدایت کرد و باعث شد منابع طبیعی به‌عنوان حقوق عمومی حفظ شوند. ارزش‌های اخلاقی و دینی، تلفیق با دانش عملی و آموزش مستمر، امکان تبدیل نگرش‌ها به رفتارهای ملموس و پایدار را فراهم آورد. تجربه تاریخی صدر اسلام نشان می‌دهد که تعامل انسان و محیط زیست، زمانی پایدار و نهادینه است که مبتنی‌بر ارزش‌های اخلاقی و دینی، دانش عملی و چارچوب اجتماعی مناسب باشد. سیره پیامبر، به‌عنوان الگویی عملی و لازم‌الاتباع، نه‌تنها رفتار فردی بلکه رفتار جمعی را شکل داد و نمونه‌ای روشن از هم‌افزایی دین، اخلاق، دانش عملی و ساختار اجتماعی در مدیریت محیط زیست ارائه می‌دهد. این یافته‌ها اهمیت سیره پیامبر را به‌عنوان منبعی تاریخی و اخلاقی برای تحلیل تعامل انسان و محیط زیست تثبیت می‌کند و نشان می‌دهد که رفتار زیست‌محیطی تاریخی مسلمانان، محصول یک نظام چندلایه اخلاقی، اجتماعی و عملی بوده‌است.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر هیچگونه تضاد منافعی وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

شفافیت داده‌ها

داده‌ها و مآخذ پژوهش حاضر در صورت درخواست از نویسنده مسئول و ضمن رعایت اصول کپی رایت ارسال خواهد شد.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

فهرست منابع

ابن حنبل، احمد بن محمد (۱۴۱۶). *المسند*. به کوشش حمزه احمد الزین. قاهره: دارالحدیث.

ابی زرعه، احمد بن عبدالرحیم العراقی (۱۴۱۴). *المستفاد من مبهمات المتن و الاسناد*. تحقیق عبدالرحمن عبدالحمید البر. المنصوره: دارالوفاء للطباعه و النشر و التوزیع.

اسماعیل، شعبان محمد (بی‌تا). *المدخل لدراسه القرآن و السنه و العلوم الاسلامیه*. بی‌جا: دارالانصار.

بخاری، محمد بن اسماعیل (۱۴۰۷). *التاریخ الکبیر*. بیروت: موسسه الکتب الثقافیه.

بخاری، محمد بن اسماعیل (۱۹۹۳). *صحیح البخاری(الجامع المسند الصحیح)*. به کوشش د. مصطفی البغا. دمشق: دارالعلوم الإنسانیه.

ترمذی، محمد بن عیسی (۱۴۰۸). *الجامع الصحیح و هو سنن الترمذی*، تحقیق کمال یوسف الحوت. بیروت: دارالفکر.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.59.25]

جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۸). *اسلام و محیط زیست*. قم: اسراء.

جوهری، اسماعیل بن عباد (۱۹۸۴). *الصحاح*. تصحیح احمد عبدالغفور عطار، بیروت: دارالعلم للملایین.

حدادی، محسن (۱۳۸۷). «مبانی اخلاق زیست محیطی در ادیان». اطلاعات حکمت و فلسفه. شماره ۳، ص۲۸-۲۵.

الحمودی، فهد بن عبدالرحمن (۱۴۲۵). *حمایه البیئه و الموارد الطبیعیه فی السنه النبویه*. ریاض: دارکنوز اشبیلیا للنشر و التوزیع.

شاورانی، مسعود (۱۳۹۸ش). «الهیات محیط زیست در اسلام (با تأکید بر آموزه انسان محوری)». رساله دکتری. استاد راهنما: سید حسن اسلامی. تهران: دانشگاه ادیان و مذاهب.

طوسی، محمد بن حسن (۱۳۶۵). *تهذیب الاحکام*. تحقیق حسن موسوی خرسان. تهران: دار الکتب الإسلامیه.

طیالسی، ابوداود سلیمان بن داود بن جارود (۱۴۲۰). *مسند ابی داود الطیالسی*. تحقیق محمد بن عبدالمحسن الترکی. ریاض: هجر.

عظیم آبادی، ابوالطیب محمد شمس الحق (۲۰۰۰). *عون المعبود شرح سنن اب داود*. تحقیق عبدالرحمن محمد عثمان. بیروت: دار احیاء التراث العربی.

العینی، بدرالدین ابی محمد (۱۴۲۱). *عمده القاری شرح صحیح بخاری*. به کوشش عبدالله محمود محمد عمر. بیروت: دارالکتب العلمیه.

غازی، محموداحمد (۱۴۲۸). «دراسه السیره النبویه، ضرورتها و اهمیتها فی العصر الحاضر»، خصائص السیره النبویه الشریفه (مجموعه مقالات الموتمر الدولی العشرون للتقریب بین المذاهب الاسلامیه- المعاونیه الثقافیه.

غانم، حسین (۱۹۹۷). *الاسلام و حمایه البیئه من التلوث*. مکه: جامعه ام القری.

قرضاوی یوسف (۱۳۸۰/۲۰۰۱). *رعایةالبیهة فی شریعة الاسلام*. قاهره: دارالشروق.

کلینی، ابی جعفر محمد (۱۳۹۵). *فروع کافی*. ترجمه محمد حسین رحیمیان. تهران: قدس.

مبارک‌پوری، صفی الرحمن (۱۳۹۴). *سیرت رسول اکرم (ترجمه کتاب الرحیق المختوم)*. ترجمه حامد فیروزی و محمد ابراهیم کیانی، جده: رابطه الاعلم الاسلامی.

المتقی الهندی، علاءالدین علی بن حسام (۱۴۱۹). *کنز العمّال فی سنن الاقوال و الافعال*. تحقیق محمود عمر الدمیاطی. بیروت: دارالکتب العلمیه.

محقق داماد، سید مصطفی (۱۳۹۳ش). *الهیات محیط زیست*. تهران: موسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.

محمدی، محمدجواد و همکاران (۱۳۸۵ش). «بررسی اهمیت آب از دیگاه قرآن کریم»، انسان و محیط زیست. سال۱۳. شماره۲. پاییز و زمستان. ص۷۲-۷۹.

معتمدی نیا، زهره، عبدالحمید پاپ زن و حسین مهدی زاده (۱۳۹۲ش). «نگرش رفتاری بنگاه‌های کشاورزی به آلودگی محیط زیست (مطالعه موردی: شهرستان‌های کرمانشاه، اسلام آباد غرب، ایلام و ایوان غرب)». پژوهش‌های روستایی. دوره ۴. شماره ۲. ص۴۵۰-۴۲۹. **Doi: ۱۰.۲۲۰۵۹/□□□□.۲۰۱۳.۳۵۶۵۳**

موزه، صفاء (۱۴۲۱). *حمایه البیئه الطبیعیه فی الشریعه الاسلامیه*. دمشق: دارالنوادر.

النجار، عبدالهادی (۱۹۸۳). *الاسلام و الاقتصاد*، کویت: المجلس الوطنی للثقافه و الفنون و الاداب.

نجفلو، پریسا و جعفر یعقوبی (۱۳۹۸ش). «بررسی آگاهی شهروندان شهرستان زنجان از چالش‌های زیست محیطی و راهکارهای نهادینه سازی رفتارهای صحیح زیست محیطی». فصلنامه انسان و محیط زیست. شماره ۴۸. ص۱۱۷-۱۰۳.

نصر، سید حسین (۱۳۸۷). *انسان و طبیعت؛ بحران معنوی انسان متجدد*، ترجمه عبدالرحیم گواهی. تهران: دفتر نشر اسلامی.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.59.25]

نیسابوری ، مسلم بن الحجاج (بی‌تا). *صحیح مسلم(الجامع الصحیح)*. تحقیق محمد فواد عبدالباقی، بیروت: دار احیاء التراث العربی.

ولایی، عیسی (۱۳۸۸ش). *اسلام و محیط زیست*. تهران: اندیشه مولانا.

الهیثمی، ابی الحسن علی بن ابی بکر بن سلیمان الشافعی (۱۴۳۶). *مجمع الزوائد و منبع الفوائد*. به کوشش حسین سلیم اسدالدارانی. جده: دارالمنهاج للنشر و التوزیع.

ابن ماجه، محمد بن یزید القزوینی (۱۹۹۶). *سنن ابن ماجه*. تحقیق خلیل شیحا. بیروت: دارالمعرفه.

الدارقطنی، علی بن عمر (۱۴۲۲). *السنن الدارقطنی*. به کوشش عادل احمد عبدالموجود و علی محمد محوص. بیروت: دارالمعرفه.

جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۱ش). *مفاتیح الحیوه*. قم: اسرا.

المناوی، عبد الرؤوف (۱۳۵۶). *فیض القدیر شرح الجامع الصغیر*. مصر: المکتبه التجاریه الکبری.

References

Abi Zur‘ah, Ahmad ibn Abd al-Rahim al-Iraqi (١٤١٤ AH). *Al-Mustafad min Mubhamat al-Matn wa al-Isnad*. Edited by Abd al-Rahman Abd al-Hamid al-Barr. Al-Mansurah: Dar al-Wafa’ lil-Tiba‘ah wa al-Nashr wa al-Tawzi‘. [In Arabic]

Al-‘Ayni, Badr al-Din Abi Mohammad (١٤٢١ AH). *Umdat al-Qari: Commentary on Sahih al-Bukhari*. Edited by Abdullah Mahmoud Mohammad Omar. Beirut: Dar al-Kutub al-‘Ilmiyyah. [In Arabic]

Al-Bukhari, Mohammad ibn Isma‘il (١٩٩٣). *Sahih al-Bukhari (Al-Jami‘ al-Musnad al-Sahih)*. Edited by Dr. Mustafa al-Bugha. Damascus: Dar al-‘Ulum al-Insaniyyah. [In Arabic]

Al-Bukhari, Muhammad ibn Isma‘il (١٤٠٧ AH). *Al-Tarikh al-Kabir*. Beirut: Mu’assasat al-Kutub al-Thaqafiyyah. [In Arabic]

Al-Daraqutni, Ali ibn Umar (١٤٢٢ AH). *Al-Sunan al-Daraqutni*. Edited by Adel Ahmad Abd al-Mawjud and Ali Mohammad Mu‘awwad. Beirut: Dar al-Ma‘rifah. [In Arabic]

Al-Hamoudi, Fahd ibn Abd al-Rahman (١٤٢٥ AH). *Protection of the Environment and Natural Resources in the Prophetic Sunnah*. Riyadh: Dar Kunuz Ishbiliya lil-Nashr wa al-Tawzi‘. [In Arabic]

Al-Haythami, Abi al-Hasan Ali ibn Abi Bakr ibn Sulayman al-Shafi‘i (١٤٣٦ AH). *Majma‘ al-Zawa’id wa Manba‘ al-Fawa’id*. Edited by Hossein Salim Asad al-Darani. Jeddah: Dar al-Minhaj lil-Nashr wa al-Tawzi‘. [In Arabic]

Al-Jawhari, Isma‘il ibn Ebad (١٩٨٤). *Al-Sihah*. Edited by Ahmad Abd al-Ghafur Attar. Beirut: Dar al-‘Ilm lil-Malayin. [In Arabic]

Al-Kulayni, Abi Ja‘far Mohammad (١٣٩٥ SH/٢٠١٦). *Furu‘al-Kafi*. Translated by Mohammad Hossein Rahimian. Tehran: Qods. [In persian]

Al-Manawi, Abd al-Ra’uf (١٣٥٦ AH). *Fayd al-Qadir: Commentary on Al-Jami‘ al-Saghir*. Egypt: Al-Maktabah al-Tijariyyah al-Kubra. [In Arabic]

Al-Muttaqi al-Hindi, Ala al-Din Ali ibn Hesam (١٤١٩ AH). *Kanz al-‘Ummal fi Sunan al-Aqwal wa al-Af‘al*. Edited by Mahmoud Omar al-Dimyati. Beirut: Dar al-Kutub al-‘Ilmiyyah. [In Arabic]

Al-Najjar, Abdelhadi (١٩٨٣). *Islam and Economics*. Kuwait: Al-Majlis Al-Watani lil-Thaqafah wa al-Funun wa al-Adab. [In Arabic]

Al-Qaradawi, Yusuf (٢٠٠١/١٣٨٠ SH). *Environmental Care in Islamic Law*. Cairo: Dar al-Shuruq.

Al-Tayalisi, Abu Dawud Sulayman ibn Dawud ibn Jarud (١٤٢٠ AH). *Musnad Abi Dawud al-Tayalisi*. Edited by Mohammad ibn Abd al-Muhsin al-Turki. Riyadh: Hajr. [In Arabic]

Al-Tirmidhi, Mohammad ibn Isa (١٤٠٨ AH). *Al-Jami‘al-Sahih wa Huwa Sunan al-Tirmidhi*. Edited by Kamal Yusuf al-Hut. Beirut: Dar al-Fikr. [In Arabic]

Al-Tusi, Muhammad ibn Hasan (١٣٦٥ SH/١٩٨٦). *Tahdhib al-Ahkam*. Edited by Hassan Mousavi Khorsan. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Arabic]

Azimabadi, Abu al-Tayyib Mohammad Shams al-Haqq (٢٠٠٠). *Awn al-Ma‘bud: Commentary on Sunan Abi Dawud*. Edited by Abd al-Rahman Mohammad Uthman. Beirut: Dar Ihya’ al-Turath al-‘Arabi. [In Arabic]

Frick, Jaqueline; Kaiser, Florian G.; Wilson, Mark (٢٠٠٤). “Environmental Knowledge and conservation Behavior: exploring prevalence and Structure in a Representative Sample”. Personality and Individual Differences. ٣٧, ١٥٩٧-١٦١٣.

Ghanem, Hossein (١٩٩٧). *Islam and Environmental Protection from Pollution*. Mecca: Umm al-Qura University. [In Arabic]

Ghazi, Mahmoud Ahmad (١٤٢٨ AH). “Dirasat al-Sirah al-Nabawiyyah: Its Necessity and Importance in the Contemporary Era”. In Khasa’is al-Sirah al-Nabawiyyah al-Sharifah (Proceedings of the Twentieth International Conference on Rapprochement among Islamic Schools of Thought), Cultural Affairs Department. [In Arabic]

Haddadi, Mohsen (١٣٨٧ SH/٢٠٠٨). “Foundations of Environmental Ethics in Religions”. *Ettela‘at-e Hekmat va Falsafeh*. No ٣. p٢٥–٢٨. [In persian]

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.59.25]

Ibn Hanbal, Ahmad ibn Mohammad (١٤١٦ AH). *Al-Musnad*. Edited by Hamzah Ahmad Al-Zayn. Cairo: Dar al-Hadith. [In Arabic]
Ibn Majah, Mohammad ibn Yazid al-Qazwini (١٩٩٦). *Sunan Ibn Majah*. Edited by Khalil Shiha. Beirut: Dar al-Ma‘rifah. [In Arabic]
Isma‘il, Sha‘ban Muhammad (n.d.). *Al-Madkhal li-Dirasat al-Qur’an wa al-Sunnah wa al-‘Ulum al-Islamiyyah*. n.p.: Dar al-Ansar. [In Arabic]
Javadi Amoli, Abdollah (١٣٨٨ SH/٢٠٠٩). *Islam and the Environment*. Qom: Asra. [In persian]
Kaiser, F. G., Ranney, M., Hartig, T., & Bowler, P. A. (١٩٩٩). Ecological behavior, environmental attitude, and feelings of responsibility for the environment. European Psychologist. ٤(٢). ٥٩–٧٤.
Lynn White, Jr (Mar. ١٠, ١٩٦٧). “The Historical Roots of Our Ecologic Crisis”. Science. New Series. Vol ١٥٥. No ٣٧٦٧. p١٢٠٣-١٢٠٧. Published By: American Association for the Advancement of Science.
Mohammadi, Mohammad Javad and et al (١٣٨٥ SH/٢٠٠٦). “Examining the Importance of Water from the Perspective of the Holy Qur’an”. Human and Environment. Vol ١٣. No ٢. Autumn–Winter. p ٧٢–٧٩. [In persian]
Mohaqqeq Damad, Seyyed Mostafa (١٣٩٣ SH/٢٠١٤). *Environmental Theology*. Tehran: Moasseseh-ye Pazhuheshi-ye Hekmat va Falsafeh-ye Iran. [In persian]
Motamedi Nia, Zohreh, Abdolhamid Pap Zan, and Hossein Mahdi Zadeh (١٣٩٢ SH/٢٠١٣). “Behavioral Attitudes of Agricultural Enterprises toward Environmental Pollution (Case Study: Kermanshah, Eslamabad-e Gharb, Ilam, and Eyvan-e Gharb Counties).” Rural Researches. Vol ٤. No ٢. p٤٢٩–٤٥٠. [In persian]
Mouzeh, Safa (١٤٢١ AH). *Protection of the Natural Environment in Islamic Law*. Damascus: Dar al-Nawader. [In Arabic]
Mubarakpuri, Safi al-Rahman (١٣٩٤ SH/٢٠١٥). *The Biography of the Noble Prophet (Translation of Al-Rahiq al-Makhtum)*. Translated by Hamed Firouzi and Mohammad Ebrahim Kiani. Jeddah: Rabitat al-‘Alam al-Islami. [In Arabic]
Najaflou, Parisa, and Jafar Yaghoubi (١٣٩٨ SH/٢٠١٩). “Assessing the Awareness of Citizens of Zanjan County Regarding Environmental Challenges and Strategies for Institutionalizing Proper Environmental Behaviors”. Human and Environment Quarterly. No ٤٨. p ١٠٣–١١٧. [In persian]
Nasr, Seyyed Hossein (١٣٨٧ SH/٢٠٠٨). *Man and Nature: The Spiritual Crisis of Modern Man*. Translated by Abdolrahim Govahi. Tehran: Daftar-e Nashr-e Eslami. [In persian]
Neysaburi, Muslim ibn al-Hajjaj (n.d.). *Sahih Muslim (Al-Jami‘ al-Sahih)*. Edited by Mohammad Fuad Abd al-Baqi. Beirut: Dar Ihya’ al-Turath al-‘Arabi. [In Arabic]
Qi-yan, w & Yan-li, li (٢٠١١). “Environmental Behaviors in Beijing”, Journal of Energy Procedia. No ٥. p٢١٠٣–٢١٠٧.
Quimbita & Pavel (٢٠٠٥). “Assessing on Environmental Attitude Development Model: Factor Influencing the Environmental Attitude of College Student.
Shavarani, Masoud (١٣٩٨ SH/٢٠١٩). “Environmental Theology in Islam (with Emphasis on the Doctrine of Anthropocentrism)”. PhD Dissertation. Supervisor: Seyyed Hassan Eslami. Tehran: University of Religions and Denominations. [In Arabic]
Valaei, Isa (١٣٨٨ SH/٢٠٠٩). *Islam and the Environment*. Tehran: Andisheh Molana. [In persian]

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.59.25]